

Ўзбек Болалар Адабиётида Фольклор Жанрлари Стилизацияси

Раъно Ражабова Зариповна

Бухор одавлату ниверситети

АННОТАЦИЯ:

Мақолада ўзбек болалар адабиётида ўзбек фольклорининг эртак, алла, тез айтиш, топишмоқ сингари жанрлари энг кўп стилизация қилинганлиги кузатилади. Уларнинг бадиий шакли ва ифода услуби, образ ва мотивларидан ҳар бир ижодкор индивидуал тарзда ўзига хос маҳорат билан фойдаланиб, бетакрор стилизациян фольклоризмлар яратганлиги тўғрисидаги фикрлар билдирилган.

Калит сўзлар: фольклор, фольклоризм, стилизация, эртак, топишмоқ, тез айтиш, алла.

Кириш. XX асрга келиб, фольклор ва ёзма адабиёт муносабатининг янги поғонага кўтарилганлиги болалар адабиётида халқ эртак, алла, топишмоқларининг маълум ёзувчи ва шоирлар томонидан замонага мослаб қайта ишланиши, яъни стилизация қилинишида ҳам намоён бўлди. Шу тариқа фольклорга алоқадор бу жанрлар ёзма адабий жанрларга ҳам айланрилиб, шаклан ва мазмунан замонавийлаштирилган болаларбоп эртак, топишмоқ ва аллаларнинг муаллифли матнлари пайдо бўлди.

Катталар адабиётидан кўра болалар адабиётида фольклор жанрлари, образ ва мотивларига мурожаат янада кўпроқ кузатилади. Хусусан, болалар фольклорига алоқадор алла, эркалама, ҳукмлагич, шунингдек, ҳам катталар, ҳам болалар фольклорига тегишли эртак, топишмоқ, тез айтиш сингари жанрларнинг шакли, ифода услуби, образ ва мотивларига айрим ижодкорлар қайта ишлов бериши натижасида стилизациян фольклоризм кўринишлари пайдо бўлади.

Асосий қисм. Фольклор ва ёзма болалар адабиёти муносабатларининг чуқурлашиш жараёни икки томонлама юз берган:

1. Болалар учун ижод этиш анъанаси ҳали ёзув бўлмаган қадимги замонлардаёқ оналар аллалари, эркаламалар, овутмачоқлар, шунингдек, халқ эртаклари, топишмоқлар, тез айтишлар, таквимий ва маиший кўшиқлар, бутун бир тизим тарзида намоён бўлувчи ўйинлар шаклларида фольклор бағрида юзага келган эди. Бинобарин, болалар учун ижод этиш халқ педагогикаси ва этнографияси ақидаларига тўйинтирилган қадимий анъана бўлиб, унинг ижодий андазаси болаларга мўлжалланган ихтисослашган бадиий ёзма адабиётнинг вужудга келишини таъминлаган омил бўлди. Бу фольклор ва ёзма адабиёт орасидаги генетик (бевосита) алоқа натижаси эди.

2. Фольклор ва ёзма адабиёт орасидаги билвосита алоқа эса болалар адабиётида фольклоризмларнинг хилма-хил кўринишларини юзага келтирди ва болалар адабиётининг миллийлигини, халқчиллашувини, ғоявий-бадий баркамоллашувини, қизиқарлилиги ва табиий соддалигини таъминлади. Шу тариқа ўзбек болалар адабиёти ҳам фольклорга таянган ҳолда шаклланиб, бадий такомиллашиб борди.

Ўтган асрнинг 2-ярмидан эътиборан эса болалар адабиёти вакиллари фольклорга ижодий муносабати янада чуқурлаша боради. Хусусан, насрий адабий эртақ жанрида Т.Ғойибов, П.Муҳаммадёрова, Азиз Абдураззоқ, М.Муродов, А.Ирисов, Й.Шукуров, Й.Саъдуллаева, С.Ғафуров, Раим Фарҳодий ва Р.Толибовлар изланган бўлсалар, Анвар Обиджон «Олтин юракли автобола»(1988), «Даҳшатли Мешполвон» (1989) эртақ-қиссаларини яратиб, жанр стилизациясида янги талқинни юзага келтирди.

Фольклоршунос Б.Саримсоқов стилизация характеридаги фольклоризмларни иккига бўлади:

1. Ижобий характердаги стилизация асосида юзага келган фольклоризмлар. Бу типдаги фольклоризмлар, асосан, фольклор материалларининг ҳам ғоявий, ҳам мазмуний жиҳатларига таянган ҳолда уларни янги шаклда қайтадан ишлов бериш туфайли юзага келади. Фольклор асарларидаги ўлмас ғояларни халқ оммасига янада кенгроқ ёйиш, улар орқали халқнинг ахлоқий, эстетик талабларини тўлароқ қондириш эҳтиёжи, ижодкорнинг шахсий майли ва услуги талаблари асосида ижобий характердаги стилизация фольклоризмлари яратилади.

Бу соҳада жаҳон болалар адабиётининг илғор намояндалари ижодий тажрибаларидан ўрганиш ҳам ўзбек болалар ёзувчилари учун ўзига хос мактаб вазифасини бажарди.

Тез айтишлар болалар фольклорида маънавий ўйин турларидан бири бўлиб, кичкинтойлар адабиётида кўп стилизация қилинган жанрлардан ҳисобланади. Сабаби шуки, болалар нутқини ўстиришда, тилида талаффуз билан боғлиқ камчиликлар, дудуқланиш ҳолатлари бўлса, уларни тўғрилаш ва бартараф қилишда, ақлий ўткирлик ва сезгирликни тарбиялашда тез айтиш ўйинининг аҳамияти катта. Худди шу маънода улардан ўқитувчилар дарс жараёнида ҳам фойдаланиб келаётганларини алоҳида таъкидлаш жоиз¹. Аслида азалдан мана шундай тарбиявий мақсадларда халқ орасида кўплаб тез айтишлар яратилган. Бу жараён ёзма ижодга ҳам кўчган. Ўзбек адабиётида биринчилардан бўлиб бу борада фаолият юритган шоир Қуддус Муҳаммадий бўлиб, у тилни бурро қилувчи халқ тез айтишларининг шакли ва ритмидан ижодий фойдаланиб, адабий тез айтиш жанрини стилизация асосида шакллантирди. Шоир ўзининг гуллар бадий тавсифига бағишланган «Уртўқмоқгул» шеърий тез айтишида болаларга шу номдаги гулни таништиришдан ташқари, унинг номидаги «Р», «Л», «Қ» товушларини тўғри талаффуз қилишга ўргатишни кўзда тутган². Чунки ёш болалар кўпинча бу товушларни, яна шунга ўхшаш *и, ч, с, з* каби нутқ товушларини тўғри талаффуз қилишда қийинчилик сезиб, гоҳида кулгига ҳам

¹. Абдуллаева Қ. Нутқ ўстириш. Бошланғич синф ўқитувчилари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 118 б.

². Ирисхўжаева С. Шоир ва мураббий. – Тошкент: Ўзбекистон, 1977. – Б.27.

қолишади. «Шоир шу ҳолатни чуқур ҳис этганидан бу товушлар фаол қатнашадиган «уртўқмоқгул» сўзларига оҳангдошлик ҳосил қиладиган сўз ва иборалардан фойдаланиб, риторик сўроқ ва поэтик инкор санъатлари воситасида шеъринг тез айтишнинг раво ва ўйноқи намунасини тўқиган»³.

О.Сафаров томонидан «Уртўқмоқгул» шеъринг топишмоғида «Р» товуши 13, «Л» товуши 27, «Қ» товуши 38 марта қўллангани аниқланган.

Шоир Собит Ғафуров ҳам топишмоқ ва тез айтишлар болаларнинг ақлини пешлаб, тилларини бурро қилишда муносиб кўмакчи бўлишини инобатга олиб, кичкинтойларга бағишлаб шу жанрдаги асарларни яратган⁴. Хусусан, шоир Набижон Эрмат ўнлаб тез айтиш ва топишмоқ китоблари билан янада шуҳрат қозонган. У ўзининг юзта тез айтишини ўзбек алифбосидаги барча ҳарфлар асосида яратган. Масалан: «Асал аммам азонда Аслиддинни аллалаб алла айтди», «Буви бувага бугундан бошлаб бузоқ боқишни буюрди», «Ваққоснинг виз-визаги виз-визлаб визиллади», «Гулшоданинг гулзоридаги гулларнинг гулгунчаси гуркираб гуллади», «Дадаматнинг деҳқончилик даромади Давронбекнинг деҳқончилик даромадидан дурустроқ», «Етти-етти, етмиш етти, еттимнинг емиши етди», «Ёрқентлик Ёвқоч ёшлигидан, ёлғиз ёвғоншўрвани ёқтирарди», «Жиккак жиблажибон жийдазордаги жонсарак жажжи жўжаларга жик-жикларди», «Зафар Зарифнинг зардали Зарбасини заруратдан зўрға заифлаштирди», «Ишбилармон ишбайчи истар-истамас ишшайиб ишларди», «Йилқибоқар Йигиталининг йилқилари Йўлдошали йилқиларидан йироклашмоқда», «Кўкламда кўкарган кўм-кўк кўкатлар кеч кузгача кўркамлигини кўрсатди», «Лалмизордаги лоларанг лолақизғалдоқлар лолалардек лов-ловларди», «Манзуранинг маҳорат мавзусидаги манзумаси мазмунли», «Низомжон найзабозликда намунали натижани нишонлади», «Обиддин олмazorларини обдон ободонлаштириб обрў олди», «Пирназар пучуқнинг пўписали писандасини Пирнафас пучуқ пайқамди», «Расомнинг рангтавиридаги расмлари росмана рангли расмлардир», «Саккиз сада салқинида саксон саккиз сулув саман салқинламоқда», «Тоштемир тоштарош тошлоқдаги тошлар тўдасидан тарошланган тош топди», «Устоз Улуғмурод устанинг усули устахонадаги устанинг усулидан устунроқ», «Фахрий фахрийлар фаровонликдан фахрланиб фароғатландилар», «Холмўминнинг хоҳишини Холхўжа хоҳламади», «Чустлик Чори, Чакчамлик Чоридан чанг чолғусини чакқонроқ чалди», «Шавкат шом шабадасида шабнамга шайдо», «Этикдўз эркатойларнинг этикчаларини эътирозсиз эпакалаштирди», «Юк юкловчи юкларни юқори юкхонага юклади», «Ямин яйловда ялтираган яхга яқинлашди», «Ўтов ўртасида ўтирган ўтиз ўртоқ ўртасидан ўқилон ўтди», «Қизил кўнғиз кўнғир кўнғиз қароргоҳида қариндошлардек кўноқлади»,

³. Сафаров О. Шеърим – очил дастурхон. Таниқли болалар шоири, Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофоти совриндори Қуддус Муҳаммадий сиймосига чизгилар. – Тошкент: Мусиқа, 2011. – Б.64.

⁴. Ғафуров Собит. Топағон бола: тез айтишлар, хандалар, топишмоқлар. (Мактабгача тарбия ёшидаги болалар учун). – Тошкент: Юлдузча, 1988. – 46 б.

«Ғала-ғовур ғалаён Ғуломни ғамгинлатди», «Ҳазил-хузулли ҳамсухбат ҳамиша хузурлидир» шулар жумласидандир⁵.

Тез айтиш боладан такрор-такрор ўрин алмашилиб келадиган товушлардан иборат сўз ва бирикмалар асосида тузилган матнни тез-тез, аниқ артикуляция билан раvon ритмда, нутқ органларини тез ва тўғри ҳаракатлантирган ҳолда талаффуз қилишни талаб қилади. Бу ўзига хос қийин талаб ва синовдир. Шунинг учун бу каби матнлар «тез айтишлар» номини олган.

Бошида қийин туюлган тез айтишлар бир неча марта такрорланганидан сўнг тўғри айтила бошланади. Тез айтишда, айниқса, товушларнинг талаффузи тўғри ва аниқ бўлишига аҳамият берилади.

Набижон Эрмат қаламига мансуб тез айтишлар, асосан, ёйиқ содда гап тузилишида яратилган. Улар кўпинча дарак гап шаклида учрайди. Масалан: «Дарбадар дарвешлар дунёнинг дардидан дардлашдилар». Бу тез айтиш матнида «дарвешлар» эга, «гаплашдилар» кесим бўлиб, предикатни ташкил қилган. «Дарбадар» сифати эга учун сифатловчи аниқловчи вазифасида келган. «Дунёнинг» сўзини ифодалаган от қаратқич келишигини олиб, гапда чиқиш келишигидаги от билан ифодаланиб келган воситали тўлдирувчи «дардидан» сўзига қаратқич аниқловчи бўлган. Шунинг натижасида фикр ёйиқ содда гап кўринишида ифода этилган.

Ижодкор яратган қуйидаги тез айтишлар қўшма гап кўринишидадир: «Жўра жўрга жўр бўлди, жўр Жўрага жўр бўлди», «Илмлиларнинг илмлилиги илмдан, илмсизларнинг илмсизлиги илм истамасликдан». Бу тез айтишлар боғловчисиз боғланган қўшма гап шаклида шакллантирилган.

Набижон Эрматнинг риторик сўроқ гап ёки ундов оҳангли сўроқ гап шаклида яратилган тез айтишлари ҳам бор: «Гадой гарангга гангур-гунгур гапирдими, гаранг гадойга гунгур-гунгур гапирдими?», «Ириллаган ит ирғишлайдими, ирғишлаган ит ириллайдими?!» каби.

Шунингдек, ижодкор Н.Эрматнинг шеърий кўринишда ҳам тез айтишлари мавжуд:

Нурда дурлар нурландими?

Нурлар дурда нурландими?

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, фольклорга хос тез айтишларда халқнинг донишмандлиги, қуйма бадиий сўз санъати ярқ этиб кўзга ташланади. Яна мантикий фикр ҳам эътиборни тортади. Бундан ташқари тез айтишда иштирок этувчи аллелтерацион товуш талаффуз қилишда қийинчилик туғдириб, сўзловчининг тутилишига сабаб бўлади. Яъни, унинг «тутал» деб айтиладиган иккинчи номи ҳам шундан олинган. Масалан, 6 сўздан иборат:

Қишда кишмиш пишмасмиш,

Пишса кишмиш қишмасмиш,

⁵. Nabijon Ermat. 100 topishmoq va tez aytishlar. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2016. – B.33-43.

тез айтишида шундай маънавий ўйин моҳияти ойдинлашади. Юқорида санаб ўтилган адабий тез айтишларнинг баъзисида эса шу жанрга хос белгилар стилизацияси кўринмаслигини ҳам кузатиш мумкин. Айтайлик, Н.Эрмат қаламига мансуб тез айтишлар ичида «Ямин яйловда ялтираган яхга яқинлашди», «Зафар Зарифнинг зардали Зарбасини заруратдан зўрға заифлаштирди» кўринишидаги тез айтишлар шу мантиқдан узоқлашган, фақат товуш такроригагина эътибор қаратилгандай туюлади. Назаримизда, адабий тез айтишлар ҳам аввало ёш авлодга маънавий ва эстетик завқ уйғота олсагина кўзланган мақсадга эришилади.

Иккилик кўринишидаги шеърий тез айтиш Зухро Ҳасанова ижодида ҳам учрайди:

Пиёлали эй бола,
Пиёланг гули лола⁶.

Тез айтишларда кишиларга атаб қўйиладиган исмлар, яъни антропонимларга жуда кенг ўрин берилиши уларга хос муҳим белгилардан биридир. Уларда баъзан битта, баъзан иккита, баъзан уюшиқ бўлак кўринишида бир неча антропоним келтирилишига гувоҳ бўлиш мумкин. Бундай хусусият Набижон Эрмат тез айтишларига ҳам хосдир. Шоир тез айтишларини бу жиҳатдан учга ажратиш мумкин:

Бир антропонимли тез айтишлар: *Пастқам пастлик настиди Партиқўзи нўстлоқ парчаларини пачақлади.*

Икки антропонимли тез айтишлар: *Киракаш Карим кўм-кўк кўкатларни Комилжон киракашдан кўра кўп кўтарди.*

Кўп антропонимли тез айтишлар: *Фузулий, Фурқат, Фитрат, Фаробийлар фанда фозил, фақат фонийлар.*

Кишиларнинг касб-корида алоҳида урғу қаратилади. Масалан, «Зариф заргар зардўз Зафарнинг зангор занжирини зулфлади», «Чегачи чойнак четининг чегараларини чегалади» каби тез айтишларда келтирилган заргар, зардўз, чегачи сингари профессионализмлар бу жиҳатдан диққатни тортади.

Шоир Н.Эрматнинг айрим тез айтишлари шаклан ихчамлиги, мазмунан пурҳикматлиги жиҳатидан мақолларни ёдга солади. «Эр йигит элга эллашур», «Тиғнинг тиғидан тилнинг тиғи тиғлироқ», «Хасис хилватда хасисликдан хасталанди», «Ёвуз ёвнинг ёвқараши, ёлғиз ёвнинг ёвқарашидан ёвуз», «Ғурбатда ғариб ғамгиндир, ғамгинлик ғарибга ғурбатдир» кабилар шулар жумласидан бўлиб, улар аллитерация (бир хил товушлар такрори)га асосланиб яратилганлиги учун тез айтишлар деб кўрсатилмоқда.

Шоир тез айтишларининг айрим намуналари бевосита болаларнинг теварак-атроф, мавжудотлар ҳақидаги билимини кенгайтириш мақсадида яратилганлиги сезилади. «Ўргимчаксимон ўргимчаккана ўрдакбурунлар ўлжасидир» тез айтишини бунга мисол қилиш мумкин.

⁶. Зухро Ҳасанова / https://saviya.uz/ijod/nazm/topishmoq_va_tez_aytish/

Бироқ, бизнингча, шоир Н.Эрматнинг«нг» ҳамда «ъ» тутуқ белгиси иштирок этган сўзлар асосида яратган тез айтишларини⁷ шу жанр талабларига тўлиқ мос тушади, дейиш қийин.

Агар Н.Эрмат тез айтишлари, одатда, бир хил товушлар такрорига асосланиб яратилган бўлса, М.Ҳамидова тез айтишлари орасида шундай намуналардан ташқари, ҳар хил товушлар такрорига асосланганлари кам бўлса-да, учрайди:

Журъат Талъатдан журъатлими?

Талъат Журъатдан талантлими?⁸

Хулоса. Умуман айтганда, болага эстетик завқ бағишлаб, фикрлаш доираси кенгайишига, қобилиятию хотираси, сезгиси ва нутқи ўсишига фойда берадиган тез айтишлар нафақат фольклорда, балки ёзма адабиётда ҳам ўз ўрнига эга. Уларнинг стилизацияси тез айтишларга хос халқона ифода услубини янада бойитмоқда, дейиш мумкин.

⁷. Nabijon Ermat. 99 tez aytishva topishmoqlar. – Toshkent: Muharrir, 2019. – B. 10.

⁸. Hamidova Muhabbat. Topishmoqmi yo tez aytish. – Toshkent: O`zbekiston, 2018. – B. 39.